

*İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Eczacılığın Kurumsallaşmasına Yönelik Pratikler ve Eczacılar Üzerine Tetkikler**

Ali TOMALI

Dr., Pamukkale Üniversitesi, Denizli

E-Mail: atomali@pau.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-9560-7723

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 03.05.2024 Kabul Tarihi / Accepted: 12.11.2024

ÖZ

TOMALI, Ali, **İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Eczacılığın Kurumsallaşmasına Yönelik Pratikler ve Eczacılar Üzerine Tetkikler**, CTAD, Yıl 21, Sayı 42 (Bahar 2025), s. 211-242.

Bu çalışma, köklü bir geçmişe sahip olan eczacılık hizmetlerinin, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde nasıl bir değişim ve dönüşüme uğradığının tespiti üzerine odaklanmaktadır. Kurumsallaşma çabaları XIX. yüzyılda başlayan eczacılık hizmetlerinin, yürürlüğe koyulan yasal düzenlemelerle hukuki sınırları çizilmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra kaleme alınan düzenlemelerle, eczacılık teşkilatının yapısal çerçevesi genişletilmiş, uygulama yöntemleri yasal güvenceye alınmıştır. 1827'den bu yana eczacılık sınıfı şeklinde sürdürülen eğitim faaliyetleri ise 1909'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin birleştirilmesi sonrasında daha sistematik bir seviyeye ulaştırılmıştır. İkinci Meşrutiyet yılları için önemli bir parametre olan siyasi ve askerî gelişmeler de tüm sağlık hizmetlerinde olduğu gibi eczacılık hizmetlerinin uygulanmasında da bazı sapmalara yol açmıştır. Söz

* Bu makale, künyesi verilen doktora tezinin bir bölümünden üretilmiştir: Ali Tomalı, *İttihat ve Terakki Döneminde Sağlık Politikaları ve Halk Sağlığı (1913-1918)*, Dan. Prof. Dr. Ayten Sezer Arıç, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2024.

konusu dönemin ve kaynakların muğlaklığı içinde eczacı sayılarına ilişkin bir sentezleme gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda sadece Sıhhiye Mecmuası'nın çeşitli sayılarında verilen eczacı atamalarının, oldukça sınırlı olduğu ve gerçek rakamları yansıtmadığı görülmüştür. Tüm gelişmelerin ana yörüngesinde ise Birinci Dünya Savaşı'nın yadsınamaz gerçekliği temel nirengi noktası olarak kendini göstermiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki hükümetlerinin, eczacılığın kurumsallaşması yolunda ve eczacılar üzerine gerçekleştirdiği denetim ve yaklaşım eğilimleri de bu minvalde oldukça belirleyici olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eczacılık, İkinci Meşrutiyet, İttihat ve Terakki, Eczacı, Eczacılık Teşkilatı.

ABSTRACT

TOMALI, Ali, **Practices for the Institutionalization of Pharmacy in the Second Constitutional Period and Studies on Pharmacists**, CTAD, Year 21, Issue 42 (Spring 2025), pp. 211-242.

This study focuses on the determination of how pharmacy services, which have a long history, pass a change and transformation years of the Second Constitutional Era. Pharmacy services, whose institutionalisation efforts began in the 19th century, were legally demarcated by the legal regulations put into effect. With the regulations drafted following the inauguration of the Second Constitutional Period, the structural framework of the pharmacy organisation was expanded and the methods of practice were legally secured. Educational activities, which had been carried out in the form of pharmacy classes since 1827, were brought to a more systematic level after the merger of Imperial Military Medical School and Imperial Civil Medical School in 1909. Political and military developments, which were an important parameter for years of the Second Constitutional, led to some deviations in the implementation of pharmacy services as in all health services. Within the ambiguity of the period in question and the sources, a synthesis of the number of pharmacists was carried out. Accordingly, it was observed that the pharmacist appointments given in various issues of the journal of health (Sıhhiye mecmuası) were quite limited and did not reflect the actual figures. In the main trajectory of all developments, its undeniable reality of the World War I have shown itself as the main triangulation point. In addition, supervision and approach of the Committee of Union and Progress governments towards the institutionalisation of the pharmacy and the pharmacists were also decisive in this manner.

Keywords: Pharmacy, Second Constitutional Period, the Union and Progress Party, Pharmacist, Pharmacy Organization.

Giriş

Eczacılık mesleği, Amerikan eczacılık tarihçisi George A. Bender'e göre; "ilaçları hazırlama, muhafaza etme, birleştirme ve dağıtma sanat ve bilimi" olarak tanımlanıyordu. İnsanlık tarihi kadar eski ve eşsiz bir geçmişe sahip olan eczacılık kelimesinin kökeni ise eski Mısır dilinde güvenlik veren anlamındaki *ph-ar-maki* kelimesine kadar uzanmaktaydı. Söz konusu kelimenin Yunanca'da ironik bir şekilde ilaç ya da zehir anlamına gelen *pharmakon* kelimesinden alınmış olması da kuvvetle muhtemel bir durumdu.¹ Diğer taraftan Arapça'da *saydele* kelimesinin karşılığı olan eczacılık kelimesinin bu dile Sanskritçe'den geçtiği biliniyordu. *Fenn-i saydelani* ve *fenn-i ispençiyari* olarak da anılan eczacılık, ilk dönemlerde hekimler tarafından icra ediliyor ve hekimler, hastaları için öngördükleri ilaçları kökçü, otçu veya attar adı verilen esnaf grubundan sağladıkları ilaç hammaddeleriyle kendileri hazırlıyorlardı. Hekimlik ve eczacılık sanatlarının birbirlerinden ayrılması, ancak IX.-XII. yüzyıllar arasında ve her ülkede farklı zaman dilimlerinde gerçekleşmişti.²

Özellikle Yunan ve Hint tıp eserlerinin tercümeleri, daha sonra ise ilk Abbasi hastanelerinde yabancı hekimlerin görev yapmaya başlamasıyla çevre kültürlerden etkilenen İslâm medeniyeti, Hipokrat ve Galenos'un eserlerinin³ Arapçaya tercümesiyle ilerleme kaydetmeye başladı.⁴ Bu eserleri geliştirerek yeni tedavi yöntemleri ortaya koyan Müslüman hekim ve eczacılar da bu dönemde ortaya çıktı.⁵ Osmanlılar döneminden önce eczaneler ilk kez XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Anadolu Selçuklu dönemi hastaneleri içinde varlık gösterdi. Eczaneye sahip olan en eski hastanelerden Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası ise 1206 yılında Kayseri'de inşa edildi.⁶ Böylelikle Osmanlı Devleti, Selçukluların

¹ David L. Cowen-William H. Helfand, *Pharmacy: An Illustrated History*, Harry N. Abrams, Inc., New York, 1990, p. 17.

² Turhan Baytop, "Eczacılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul, 1994, s. 386.

³ Galenos'un tedavi, ilaç ve farmakoloji başta olmak üzere pek çok yönünün kapsamlı olarak incelendiği bir derleme için bk., Philip J. Van Eijk, "Tedavi Bilimi", *Galenos Kitabı*, Çev. Nur Nirven, Ed. R.J. Hankinson, Albaraka Yayınları, İstanbul, 2023, s. 347-370; Sabine Vogt, "İlaçlar ve Farmakoloji", *Galenos Kitabı*, Çev. Nur Nirven, Ed. R.J. Hankinson, Albaraka Yayınları, İstanbul, 2023, s. 371-392.

⁴ Rhoads Murphey, "Ottoman Medicine and Transculturalism From the Sixteenth Through the Eighteenth Century" *Bulletin of the History of Medicine*, Volume 66, No 3, Fall 1992, p. 394-395.

⁵ Ebû Bekir Râzi, İbn Sîna, Ali b. İsa el-Kehhâl, İbn Rıdvan ve İbn Rüşd bunlardan yalnızca birkaçıydı. İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2019, s. 230-232.

⁶ Refet Yinanç, "Kayseri ve Sivas Darüşşifalarının Vakıfları", *Belleten*, Cilt 48, Sayı 189-190, Ocak 1984, s. 299.

eczacılık geleneğini sürdürerek günümüze kadar gelen eczacılık mesleğini geliştirdi ve farklı bir safhaya taşıdı. Ayrıca Osmanlı Devleti, Asya ve Avrupa topraklarındaki bağlantısı ve özel coğrafi konumu sebebiyle zengin bir tıbbi farmasötik mirasa ve Doğu-Batı tıp geleneklerinin muazzam bir karışımına sahipti. Hititler, Frigler, Bizanslılar ve Anadolu Selçukluları gibi birçok büyük devletin yaşadığı, dünyanın sürekli yerleşim gören en eski bölgelerinde hüküm sürmüştü. Böylesine zengin bir mirasın alıcısı olan Osmanlı Devleti, özellikle tıp ve eczacılık alanları için uygun bir ortamın çıkışına tanıklık etti.⁷

Kurumsallaşma sürecinin ilk nüveleri XIX. yüzyıla rastlayan eczacılık müessesesi, önceki dönemlerde farklı kişi ve zanaat erbabı tarafından yürütülen bir iş kolu hüviyetine sahipti. Osmanlı dönemi eczacılığı, tabiplik gibi Selçuklu'dan miras alınan ve doğal olarak Arap geleneğinin bir devamı niteliğindedir. Arap-İslam tıbbının etkisiyle daha önceki yüzyıllarda sağlık müesseseleri faaliyete girdi, eczacılık uygulamalarının ağırlıklı olarak bitkisel tedavilere dayalı olduğu muhtelif kuruluşlar tesis edildi. Osmanlı döneminde Avrupa tarzındaki ilk serbest eczaneler ise Avrupa eczacılık okullarından mezun olanlar tarafından açıldı. Bir başka ifadeyle ilk Osmanlı eczacıları, mesleği uygulamalı (permili) olarak öğrenmiş, Pisa veya Paris'teki eczacılık okullarına devam ederek diploma almış kişilerden oluşuyordu. Bu doğrultuda bugünkü anlamda ilk eczanelerin açılmaya başlaması, XVIII. yüzyılın ortalarına rastladı. Varlığı bilinen ilk eczane ise 1757 yılında İstanbul Bahçekapı semtinde açılan “İki kapılı eczane” idi.⁸ XVIII. yüzyılın başından itibaren Avrupa ve Amerika'da daha belirgin dönüşümler yaşayan eczacılık mesleği, adeta tıp bilimini geride bırakarak, kimya bilimiyle beraber eş güdümlü olarak farklı formlara evrildi ve yeni paradigmlar geliştirdi.⁹ Osmanlı Devleti'nde ise XIX. yüzyıldan sonra Batı ile münasebetlerin yoğunlaşması ve modernleşme girişimleri ile birlikte eczacılık mesleği Batı etkisine girmeye başladı.¹⁰

Sağlık tarihi açısından çok önemli bir mevkiyi oluşturan eczacılık müessesesinin, İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1913'e kadar “denetleme”, 1913'ten sonra ise “tam iktidar” olarak ülkeyi idare ettiği İkinci Meşrutiyet yıllarında nasıl bir kurumsallaşma süreci yaşadığının irdelenmesi, bu çalışmanın

⁷ Halil Tekiner, “One Hundred Years of the History of Pharmacy Studies in Turkey”, *Pharmazie*, Sayı 70, 2015, p. 139.

⁸ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 3358, İstanbul, 2001, s. 4.

⁹ Bob Zebroski, *A Brief History of Pharmacy, Humanity's Search For Wellness*, (First Published), Routledge, Taylor and Francis Group, Newyork, 2016, p. 104.

¹⁰ İsmail Yaşayanlar, “Osmanlı Bursa'sında Eczaneler, Eczacılar ve Ecza Tüccarları (1861-1919)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 17, Sayı 28, 2015/1, s. 114.

temel amacını oluşturmaktadır. Ayrıca eczacıların yetiştirilmesi, istihdamı ve sıhhiye teşkilatı içindeki pozisyonunun tespit ve tayin edilmesi de çalışmanın bir başka hedefidir. Konunun kendine has derinliği sebebiyle ilk olarak İkinci Meşrutiyet dönemine kadar olan süreç, temel nirengi noktaları üzerinden izah edilerek genel bir çerçeve sunulacaktır. Akabinde ise eczacılık faaliyetlerinin sıhhiye teşkilatı içindeki konumu, eczacı sayıları, atamaları ve işlevsellikleri ile İttihat ve Terakki'nin eczacılık hizmetlerinin kurumsallaşma yolundaki uygulamaları müstakil vakalar üzerinden incelenecektir. Bu inceleme; arşiv belgeleri, süreli yayınlar, döneme dair resmî yayınlar ve ikinci el kaynaklar ışığında tematik olarak gerçekleştirilecektir.

Eczacılığın Kurumsallaşmasına Yönelik Çabalar

Osmanlı Devleti'nde eczacılık müessesesi, halk sağlığını koruma amacıyla faaliyet gösteren diğer sağlık müesseseleri arasında önemli bir yere sahipti. Eczaneler, kimyahâne ve bakteriyolojihânelerin çalışma standartlarından farklı olarak tabip ve halkın buluştuğu, tedavi için gerekli olan her türlü ilaç ve karışımın imâl, temin ve tedarik edildiği, adeta hastane ile hastalar arasında köprü vazifesi gören dinamik yapıya sahip kurumlardı. Eczacılar ise kendi mesleklerini yapmanın yanında, hem sivil hekimliğin yayılmasında hem de doktorların sivil hekimlikte tutunmasında büyük hizmetleri olan meslek erbabındandı. Öyle ki muayene ve sağlık hizmetleri uzunca bir dönem eczanelerde yapılıyordu. Osmanlı'da devam eden bu uygulamanın aşamaları ise şöyledi: Hasta kabul ve muayenesi için hazır bulunan tabipler, eczanelerde oturur ve hastaları orada beklerlerdi. Eczacılar da halk tarafından aranan tabiplerin kendi eczanelerine devamlarını isterlerdi. Günün her saatinde her eczanede bir veya iki tabip bulunurdu. Hastalar ya bizzat eczanelere giderek doktor arar ve buldukları doktorlar tarafından eczanenin üst katındaki odalarda muayene olurlar ya da gelemeyen hastalar için tabipler, hastanın evine giderlerdi. Ayrıca tabipler gazetelere verdikleri ilanlarda hangi saatte hangi eczanede bulunacaklarını belirtirlerdi. Halka ücretsiz bakacak olan belediye tabipleri de belediyeler tarafından belirlenen nöbetçi eczanelerde bekler ve haftada iki gün müracaat eden hastaları muayene ederlerdi. Kısacası tabiplerin idare ve çalışma merkezleri eczanelerdi.¹¹

Osmanlı Devleti'nde tababet ve eczacılık uzunca bir dönem eş güdümlü olarak yürütüldü. 1840 yılında Mekteb-i Tıbbiyye bağlı, *Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye* ismiyle bir meclis kuruldu. Bu meclis, Osmanlı Devleti'nde çalışan hekim, eczacı, ebe, aşıcı ve eczaneler ile ilgili meseleleri çözmek, dış ülkelerden gelen hekim ve eczacıların diplomalarını tasdik ederek yönetmelik hazırlamak, ayrıca bunları teftiş ederek gerekli görülenlere disiplin cezası vermek gibi

¹¹ Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul, 1968, s. 242-244.

görevleri yerine getirmekle yükümlüydü.¹² Kısa bir süre sonra eczacılık teşkilatının temelini oluşturan ilk düzenleme, 1852’de, *Nizamname-i Eczacıyan-ı der Memâlik-i Osmaniye* ismiyle yayınlandı.¹³ Nizamname, ana ilkeler bakımından 1803 tarihli Fransız Eczacılık Kanunu ile benzerlikler göstermekle beraber Osmanlı eczacılığının gereksinmelerini karşılayacak özgün hükümler de barındırıyordu.¹⁴ Bu çok önemli nizamnamenin ilk bölümü eczacılar ve ilaçlara ayrılıyordu. Diğer bölümler; eczacı dükkânları, gedikler ve eczacı gedikleri ile ilgiliydi. Son bölüm ise eczacılar ve eczacıların ödemesi gereken vergilere ilişkin hükümleri içeriyordu. Bu nizamname ile daha önce esnaf kabul edilen ve Evkâf Nezaretine bağlı olan eczacı dükkânları, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezaretine bağlandı. Ayrıca ilaç yapıp satma ve reçete imâl etme yetkisi sadece dükkânı olan eczacılara verilirken hekim, cerrah, aktar ve sabuncu gibi diğer esnafa yasaklanıyordu. Böylece eczacılığın bağımsız bir meslek dalı olduğu kabul ediliyordu. Diğer önemli bir konu da eczane sayısının sınırlandırılarak yeni eczane açmanın nüfus artışına bağlanmasıydı.¹⁵

Eczacılık teşkilatına yön veren ikinci düzenleme ise 1861’de yayınlanan *Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname*’ydi. Bu nizamname, 1863’te yürürlüğe girerken ilkinden çok farklı hükümler içeriyordu. Nizamname ile eczacılığın bir meslek olarak tanımı yapılıyor, görev ve sorumlulukları belirleniyor, diploması olmayanların eczane açmaları yasaklanıyordu. Mart 1860’tan önce eczane açma ruhsatı almış olan diplomasız kişilerin hakları ise saklı tutuluyordu.¹⁶ Bu nizamname, 1852 nizamnamesi esas alınarak hazırlanıyor bazı maddeleri günün koşullarına göre değiştiriliyordu. Burada getirilen en önemli değişiklik, eczacı gediklerinin ve eczacı dükkânı sayısına ait sınırlandırmanın kaldırılmasıydı. Ayrıca eczacılık öğretimine ilişkin hükümler esas olarak korunmakla birlikte biraz daha yumuşatılıyordu. Örneğin öğrenciler usta olabilmek için en az altı yıl bir veya birkaç eczanede çırak olarak çalışacaktı. Altı yıllık çıraklık süresini tamamlayanlar sınava girecek ve başarılı oldukları

¹² Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 205-206.

¹³ Nuran Yıldırım, “Nizamnâme-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye”, *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998, İstanbul)*, Ed. Emre Dölen, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 46-47.

¹⁴ Turhan Baytop, *Eczâbâne’den Eczâne’ye Türkiye’de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, Bayer Türk Sağlık Ürünü Bölümü Yayınları, İstanbul, 1995, s. 37.

¹⁵ Nuran Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nin Son Eczacılık Yönetmeliği: Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname-1922”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt IV, Sayı 2, 2003, s. 83.

¹⁶ *Düstur, Tertib-i Envel*, Cilt 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1289, s. 817-823; Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 206-212; Baylav, *Eczacılık Tarihi*, s. 249-253.

takdirde kendilerine Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından “eczacı ustalığı” diploması verilecekti.¹⁷

1861 Nizamnamesi, 1922’de çıkarılan “*Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname*”nin¹⁸ TBMM Hükümeti tarafından onaylanmaması üzerine, “*Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun*”un 1927’de kabulüne kadar 66 yıl güncelliğini korudu ve yürürlükte kaldı.¹⁹ 1861 Nizamnamesinden sonra İttihat ve Terakki Hükümetlerinin iktidar olduğu zamana kadar taslak olarak hazırlanıp iradesi çıkmadığı için yayınlanmayan düzenlemeler de mevcuttu. Bu düzenlemeler; *Memâlik-i Mabrusa-i Şahanede Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname (1861)*,²⁰ *Aktarlar ve Kökçüler Nizamnamesi (1885)*, *Ecza Tüccarları Hakkında Nizamname (1885)* ve *Memleket Etibbası ve Eczacılar Hakkında Nizamname (1888)*’ydi.²¹

Diğer taraftan 12 Aralık 1869’da yürürlüğe giren *İdare-i Tıbbiye Mülkiye Nizamnamesi*²² ile sivil tıp işleri ile ilgilenmek üzere *Nezaret-i Tıbbiye-i Mülkiye* kuruldu. Buraya bağlı olarak çalışan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiyenin görevleri arasında; sivil eczacılık ile ilgili işlere bakmak, yabancı ülkelerde eczacılık öğrenimi görenlere Osmanlı Devleti’nde çalışma izni vermek, belediye eczacılarını seçerek atamak, yeni eczane açılmasına karar vermek ve gerektiği hallerde eczacıları cezalandırmak gibi konular bulunmaktaydı. Cemiyet altı hekim ve iki eczacı üye ile bir kâtipten oluşmakla beraber eczacılıkla ilgili önemli kararların alındığı toplantılara eczacı temsilcilerinin katılması da sağlandı.²³ Ayrıca 1861’den sonraki yasal düzenlemelerde, eczane sayılarının sınırlandırılmasına ilişkin bir hüküm olmasa da İstanbul’a ayrı bir statü verilerek İstanbullu olmayanlara burada eczane açma hakkı tanındı. İkinci Abdülhamid döneminde titizlikle uygulanan taşralılara İstanbul’da eczane açma izninin

¹⁷ Söz konusu hükümler; Nizamnamenin “Eczacı Şakirtliği” başlığı altında yer alan beşinci bölümünde yer almıştır. bk. *Düstur, Tertib-i Ervel*, Cilt 2, s. 820-821.

¹⁸ *Düstur, Tertib-i Sâni*, Cilt 12, Evkâf Matbaası, İstanbul, 1927, s. 667-675.

¹⁹ Nuran Yıldırım-Gürkan Sert, “Osmanlı Devleti’nin Son Eczacılık Yönetmeliği: Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname-1922”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt IV, Sayı 2, 2003, s. 91-98.

²⁰ Baylav, *Eczacılık Tarihi*, s. 253.

²¹ Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 212. Baytop ayrıca farklı bir eserinde, *Eczacılar İçin Kaleme Alınan Nizamname-i Mahsus Defter* ile *İlaç Tarifesi*’ni de bu kapsamda değerlendirmektedir. bk.; Baytop, *Eczâhâne’den Eczâne’ye...*, s. 38.

²² *Düstur, Tertib-i Ervel*, Cilt 2, s. 802-806.

²³ Emre Dölen, *Eczacı Mektebi (1909-1933)*, Türk Eczacıları Birliği Eczacılık Akademisi Yayını, Ankara, 2020, s. 50.

verilmemesi, İkinci Meşrutiyet dönemi ile birlikte tarihe karıştı ve 1909'dan sonra her isteyen kişi İstanbul'da eczane ruhsatı alabildi.²⁴

İkinci Meşrutiyet Yıllarında Eczacılık Teşkilatı

İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar belirli düzeyde yasal zemine oturtulan düzenlemeler, eczacılık hizmetlerinin sistematik ve işlevsel hale getirilmesini sağladı. Meşrutiyet'in ilanından sonra ki süreçte de aynı motivasyonla hareket edilerek yeni düzenleme girişimleri başlatıldı. Yasal düzenlemelerin çıkış noktası ise eczacılar arasında yaşanan birtakım sorunların neticesiydi. Şöyle ki bu dönemde eczanelerden ucuz ilaç almak için halk tarafından yoğun bir talep geliyordu.. Durumu fırsat bilen eczaneler de ilaçların kalitelerini bahane ederek reçeteye yazılanın aksine daha ucuz olan muadillerini satıyordu. Böylece eczaneler arasında rekabet sorunu baş göstermeye başladı. Eczacıardan gelen şikayetler üzerine, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından 1911'de yeni bir *Eczaneler Nizamnamesi* taslağı hazırlandı.²⁵ Buna göre; büyük ve kalabalık sokaklarda eczaneler birbirine 150 metreden fazla yaklaşamayacak, tenha yerlerde ve mahalleler arasında bu mesafe 500 metreden aşağıya olmayacaktı. Fakat bu kararlar, mevcut eczaneler için uygulanmayacaktı. Ayrıca yer değiştirme talepleri şu üç durumun gerçekleşmesi şartına bağlandı. Bu şartlar; yangın, eczane kirasının fahiş derecede artırılması ve belediye tarafından yol genişletilmesi sebebiyle binaya dair yıkım kararı alınmasıydı. Bina, eczacı öldüğü takdirde bir sene sonra tasfiye olunabilecekti.²⁶ Öte yandan tüm girişimlere rağmen 1911 Nizamnamesi tatbik edilemedi. Bu gelişmeleri doğrular nitelikteki en güçlü emarelerden biri Béla Horváth'ın 11-15 Ağustos 1913 tarihlerinde Niğde'de bulunduğu sırada yaptığı gözlemlerdi. Horváth'ın 1913 yılında Anadolu'da gördüğü sahne, söz konusu nizamnamenin uygulanamadığının önemli bir göstergesiydi. Horvath, mevcut durumu şöyle aktarıyordu.²⁷

“...Eczacılığın dili bu ülkede Fransızca. Reçeteler Fransızca yazılıyor, Fransız dergilerine abone oluyorlar ve tıbbi terim ve deyimleri de Fransızca olarak kullanıyorlar. Eczaneler de Rum ve Ermenilerin elinde. Küçük ama son derece temiz eczaneler bunlar. Eczanelerde de Fransız ürünleri bulunuyor ama Janos Hunyadi şifalı suyuyla bile karşılaştık. Eczane açmak

²⁴ Nuran Yıldırım, “II. Abdülhamid Döneminde Taşrahlar, İstanbul'da Eczane Açamazdı”, *Hastane*, Yıl 7, Sayı 35, Temmuz-Ağustos 2005, s. 42-43.

²⁵ Bu tarihten önce; “Hizmet-i Askeriyede İstihdam Olunacak Cerrah ve Tımarcılarla Eczacılar Hakkında Kanun”un yayımlandığı da görülmektedir. bk.; *Düstur, Tertib-i Sâni*, Cilt 2, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet, 1329, s. 287-290.

²⁶ Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 214-215; Baylav, *Eczacılık Tarihi*, s. 306.

²⁷ Béla Horváth, *Anadolu 1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Tarık Demirkan, Ankara, 2010, s. 76.

burada özel izne tabi değil. Eczacı diploması olan herkes açabiliyor. Bu nedenle de tek bir sokakta 3-4 küçük eczane bile olabiliyor.”

Horváth'ın aktardıkları ekseninde eczacıların çoğunluğunu, İstanbul'da olduğu gibi Anadolu topraklarında da gayrimüslimler oluşturuyordu. Bir başka açıdan, söz konusu dönemde Balkan Savaşları'nın devam ettiği göz önüne alınırsa, çoğu Müslüman-Türk ahalinin cephede olması sebebiyle azınlık nüfusun ticarete olduğu gibi sağlık ve eczacılık sektöründe de belirgin roller üstlenerek ön plana çıktığı anlaşıyordu. Zira 1867'de açılan Sivil Tıp Mektebinden mezun olanların yüzde 8'i Türk, yüzde 92'si Musevi, Rum ve Ermeni azınlıklardı. Bu nedenle İstanbul'da özel eczanelerin çoğu bu azınlık gruplar tarafından işletiliyordu. Okuldan ilk 25 senede mezun olan Müslüman öğrenci sayısı ise yalnızca 28'di.²⁸ Bu bağlamda Horvath'ın eczacılar ve eczacılık hakkında söyledikleri de mevcut bilgiler ışığında doğrulanabilir referanslar olarak kendini gösteriyordu. Ayrıca aynı dönemde Osmanlı tebaasına mensup Müslüman ahalinin ilk tercihi, mümkün olduğunca kendi milletinden kişiler tarafından yazılan reçeteleri kullanma yönünde olduğunu da belirtmek gerekir. Hatta hastalanıp ölecek hale gelse dahi yine de gidip reçetesini kendi milletinden olmayan bir eczacıya yaptırmayan önemli ölçüde bir kitle mevcuttu.²⁹

Sihhiye teşkilatının şekillenmesinde çok önemli bir yere sahip iki düzenlemenin daha olduğunu ifade etmek gerekir. Bunlardan ilki, 1 Mart 1913 tarihinde yürürlüğe giren *Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilat-ı Hakkında Kanun-ı Muvakkat*'t.³⁰ Kanunun eczacılık ile ilgili en dikkat çeken yönü ise başında Dr. Ahmet Tahir Paşa'nın yer aldığı İspençiyar Şubesinin bulunmasıydı.³¹ Sağlık teşkilatı için ayrıcalıklı öneme sahip bir diğer düzenleme, *Vilayat İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi*'ydi. Söz konusu nizamname, 27 Nisan 1913'te Mahmud Şevket Paşa döneminde (23 Ocak-11 Haziran 1913) çıkarıldı ve toplamda 25 maddeden oluşuyordu.³² Nizamnameye göre eczaneler ve eczacılık ile ilgili hükümler ilkinde göre daha belirgin ve yoğundu. Hükümet tabiplerinin sorumluluk alanları içinde

²⁸ Eriş Asil-Gülbin Özçelikay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Eczacılık”, *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Yay.Haz. Bilal Ak - Adnan Ataç, T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.211.

²⁹ Muhiddin, “İktisadi Hasbihâl-2: Millî Himâye”, *Halka Doğru Mecmuası*, Yıl:1, Sayı:7, 23 Mayıs 1329 (1913), s. 54.

³⁰ “Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun-ı Muvakkat”, *Takvim-i Vekâyi*, nr. 1392, 6 Mart 1913, s. 5.

³¹ *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, s. 77-78.

³² BOA, *İrade Meclis-i Mahsus* (İ.MMS.), 164/24, (27 Nisan 1913); *Düstur, Tertib-i Sâni*, Cilt 5, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1332, s. 362. Nizamname Sihhiye Mecmuasında 21 madde olarak verilmiştir. “Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi”, *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 1, s. 7-11.

eczaneleri teftiş etmek başta olmak üzere önemli görevleri vardı. Ayrıca vilayet, liva ve kaza sıhhiye meclisleri adı ile üç farklı meclis ihdas edildi. Her meclis grubunun içinde gerek serbest gerek belediye eczacısı unvanıyla eczacılara da yer verildi.³³

Öte yandan 1916'da yayımlanan *Sıhhiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Kanun* gereğince, içinde eczacıların da yer aldığı sıhhiye memurlarının maaş ve harcırahlarının yerel hükümet ve belediyeler tarafından karşılanacağı, bunların yanında eczacı bulunmayan şehir ve kazalarda belediye tarafından eczacı istihdam edilebileceği karara bağlandı.³⁴ Sıhhiye Nezaretinin kuruluşunun ardından Sıhhiye Müdüriyeti yeniden dizayn edildi ve şekillenen teşkilat şeması içinde eczacılara önemli ölçüde yer verildi (bk. Ekler – Tablo 1)

İkinci Meşrutiyet'in ilanından Said Halim Paşa'nın Sadrazamlığı Dönemi'ne (1913-1917) kadar geçen sürede yukarıda zikredilen kanun ve nizamnameler hayata geçirilse de eczanelerle ilgili “doğrudan” bir mevzuat yürürlüğe koyulamadı. Söz konusu durum 1916 yılında yapılan iki düzenleme ile aşıldı. Bunlardan ilki, *Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi*'ydi. Talimatnameye göre eczaneler, üç kısma taksim edildi. Tüm sorumluluğu Sıhhiye Müdürlüğüne verilen eczaneler; ticari, belediye ve özel hastane eczaneleri şeklinde sınıflandırıldı. Ayrıca talimatname; kimlerin eczane açma yetkisine sahip olduğunun tanımı, ruhsat alımı, müstahzarat imâli ve satışı, reçeteler, ilaçlara yapılan yaftalar, mühür ve levhalar, eczane sahibinin sorumlulukları, ecza-yı tıbbiyenin muhafazası, eczanenin temizliği, serumlar, aşılardan ve patlayıcı maddeler hususuna açıklık getiren geniş ölçekte içeriğe sahipti.³⁵ Talimatnameyle gelen önemli bir yenilik ise eczanelerde uygulanacak olan nöbet sistemiydi. Nöbetçi eczane sistemi, ilk defa Said Halim Paşa döneminde (1913-1917) uygulanmaya başlandı ve artık en az bir eczanenin açık bulundurulması gibi bir prensip benimsendi. Fakat eczacının sabaha kadar eczanede bekleme şartı bulunmuyordu. Eczacı, müracaat eden hastanın reçetesini hazırladıktan sonra eczanesini kapayabiliyor, müracaat olursa tekrar açabiliyordu. Taşra eczanelerindeki nöbet düzeni ise sıhhiye müdürleri, hükümet veya belediye tabipleri tarafından yapılan atamalarla sağlanıyor, nöbetçinin polis dairesine bildirilme zorunluluğu bulunuyordu. Bir veya iki eczane olan küçük kasabalarda,

³³ *Düstur, Tertib-i Sâni*, Cilt 5, s. 363-364; *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 1, s. 8-9.

³⁴ BOA, *Dâbiliye Hukuk Müşavirliği* (DH.HMŞ.), 30/145-2, (11 Nisan 1916); *Düstur, Tertib-i Sâni*, Cilt 8, Evkâf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 669-670.

³⁵ Baylav, *Eczacılık Tarihi*, s. 307-324

eczacı veya kalfasının evi eczaneye yakın ise müracaat anında eczaneye gelmek koşuluyla geceleri eczanede kalma zorunluluğu yoktu.³⁶

1916'da yapılan diğer düzenleme, *Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi*'ydi. 85 maddeden oluşan bu nizamname, 4 Mart 1916'da onaylandı³⁷ ve 20 Mart 1916'da yayınlanarak yürürlüğe girdi.³⁸ Nizamnameye göre Tıp Fakültesi; tıp, eczacılık, dişçilik ve ebelik öğretimi yapan ve bu alanlarda diploma verme yetkisine sahip tek kurumdur. Ayrıca Eczacı ve Dişçi şubeleri ile vilayetlerdeki Tıbbiye Mektepleri, Tıp Fakültesine bağlandı. Tıp Fakültesinin öğretim kadrosu müderris ve yardımcılarından oluşurken, Şam Tıbbiye Mülkiyesi ile Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin öğretim kadrosu muallim ve yardımcılarından oluşuyordu. Fakültenin öğretim ve diğer konular hakkında görüşlerine başvurulmak üzere müderris yardımcıları ile eczacı ve dişçi muallim ve yardımcıları yılda iki kez Meclis-i Müderrise çağırılacaktı. Ayrıca Eczacı ve Dişçi Şubeleri, öğretim faaliyetlerini düzenli olarak yapmakla sorumlu kılındı. Bunun yanında eczacılık ve dişçilik öğretimi, bir yılı uygulamalı olmak üzere dört yıl olarak belirlenirken eğitim, öğretim, staj, ders programı ve sınavlar bütünüyle yeniden düzenlendi. Nitekim hayata geçirilen yasal düzenlemeler ile eczacılık müessesinin kamusal alandaki varlığı perçinlendi. Eczacılık mesleğinin pragmatik, modern ve bilimsel yöntemler ışığında ilerleme kaydetmesi de bu sayede hız kazanmış oldu.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Eczacılık Eğitimi

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar gerek hekimlik gerekse de eczacılık, babadan oğula kalan bir meslek olarak görülüyordu. Hekimler ve eczacılar bir usta yanında belirli bir süre çalıştıktan sonra Hekimbaşı tarafından imtihan ediliyor, başarılı olanlara “Hekim Dükkânı” veya “Eczacı Dükkânı” açma izni veriliyordu. Eczacıların toplu meslek eğitimi ile yetiştirilmeye başlamasından sonra Avrupa'daki benzer örneklerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de “*çıraklıktan yetişenler*” ve “*mektepten diploma alanlar*” şeklinde iki sınıf eczacı oluşmaya başladı ve iki farklı ünvan ortaya çıktı. Birinci sınıf eczacı, bir eczacılık okulunu bitirip eczacı diplomasını alan kişilere verilen, ikinci sınıf eczacı ise bir eczacı gözetiminde 15 yıl çırak ve kalfa olarak çalışıp mesleği pratik olarak öğrenen, aynı zamanda bir komisyon tarafından yapılan sınav sonunda çalışma belgesi alan kişilere verilen ünvandı. İkinci sınıf eczacılar ilk

³⁶ Eyüp Talha Kocacık, “İstanbul ve Anadolu Eczanelerinde Mesai Saatleri ve Nöbet Uygulamaları: Bir Tarihçe”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 22, Sayı 1, 2021, s. 143-145.

³⁷ “Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi”, *Düstur, Tertib-i Sâni*, Cilt 8, s. 441-459.

³⁸ “Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi”, *Takvimi Vekâyi*, nr. 2467-2473, 14-20 Mart 1916, s. 1-3.

başlarda yalnızca İstanbul dışında eczane açma hakkına sahipken, daha sonra İstanbul'da da çalışmalarına izin verildi.³⁹

İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği tarihte Osmanlı Devleti'nde hekim ve eczacı yetiştiren üç tıp okulu mevcuttu. Bunların birincisi, orduya hekim yetiştirmek üzere 14 Mart 1827'de *Tıbbane-i Âmire* adıyla açılıp sonradan *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* adını alan askerî tıp okuluydu. Okul *Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine* bağlı olup⁴⁰ nazırı ise Müşir Mustafa Zeki Paşa'ydı.⁴¹

İkinci okul, sivil hekim yetiştirmek üzere 1 Mart 1867'de açılan *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*'ydi. Başlangıçta Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin içindeyken zamanla ilk önce Ahırkapı'ya daha sonra 1894'de Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağı'na taşındı.⁴² Okulda tıp öğretimi yedi yıl, eczacılık öğretimi ise üç yıl olup, eğitim dilinin 1870'den itibaren Türkçe olmasına karar verildi. Okulun açıldığı 1867'de, tıp eğitimi için 31 kişi kaydedildi ve bunlardan 17'si 1874 yılında mezun oldu. Eczacılık öğretiminden sonra ilk mezun olan eczacı, okula 1870'da giren ve 1872'de tek kişi olarak mezun olan Yasef Mois Efendi'ydi. Azınlıkların yoğun ilgi gösterdiği eczacılık sınıfından, 1872-1896 yılları arasındaki 25 yıllık süreçte toplam 348 eczacı mezun oldu. Bunların 136'sı Ermeni, 133'ü Rum, 51'i Musevi ve 28'i Müslümandı.⁴³

Mehmet Karayaman'ın, “Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Diploma Kitabetine Ait Diploma Defteri” kayıtları üzerinden yaptığı incelemeye göre, 1872-1909 arasında mezun sayısı 1.346'ydı.⁴⁴ 1908'de ise Kadırga'daki bu okulun birinci sınıfına 502 eczacılık öğrencisi alınırken daha sonra gelenlerle beraber toplam 765 eczacılık öğrencisi okutuldu.⁴⁵ 1908-1918 arası dönemde

³⁹ Baytop, *Eczâhâne'den Eczâne'ye...*, s. 26.

⁴⁰ *Sahnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1323 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Altmış Birinci Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet, 1321/1905, s. 340-345.

⁴¹ Ekrem Kadri Unat, “Türk Veteriner Hekimliğinin Gelişmesinde Mustafa Zeki Paşa'nın Etkisi”, *The New History of Medicine Studies*, 4, 1998, s. 55-58.

⁴² Ekrem Kadri Unat-Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1909*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 3-5.

⁴³ Üveis Maskar, *Türkiye'de Sivil Eczacı Mektebinin Açılışından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki İnkişafına Toplu Bir Bakış*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası Monografi Serisi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1957, s. 3-6.

⁴⁴ Bu sayılara, Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi, Haydarpaşa Eczacı Mektebi ile Ordu ve askerî hastanelerde vazife görmekle olan asker eczacıların da sayıları dâhildir. bk.; Mehmet Karayaman, “Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Diploma Kitabetine Ait Defter Hakkında Bir Değerlendirme”, *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, (24-27 Mayıs 2006 Kayseri)*, Ed. Esin Kâhya vd. Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s. 194.

⁴⁵ Unat-Samastı, *age.*, s. 70-71.

Mekteb-i Tıbbiyeden 189, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeye ait Eczacı Mektebinden ise 467 eczacı mezun olmuştu⁴⁶ ki bu da toplamda 656 eczacının atandığını ya da serbest olarak görev yapmak üzere sahaya gönderildiğini gösteriyordu. Ancak İstatistik Yıllığı verilerine göre, Tıp Fakültesi ile Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin 1913-1914 ders yılından 1918-1919 ders yılına kadar verdiği mezun sayısı yalnızca 121'di.⁴⁷ Aynı döneme ait diploma defterinde ise mezun sayısının 118 olduğu görülüyordu. Buna göre, gerek Karayaman'ın çalışması gerekse de İstatistik Yıllığında verilen sayı arasında 3 kişilik ve nispeten küçük bir sapma yaşanması, sayıların güvenilirliği ve doğrulanabilirliği açısından önemli bir parametre olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde aktif olarak eğitim veren üçüncü okul ise 31 Ağustos 1903'te Şam'da açılmış olan Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesiydi.⁴⁸ Okulun resmî açılışının ardından 14 Ekim 1903'te okul müdürü Ferik Feyzi Paşa ile birçok askerî ve mülki doktorların katıldığı bir merasimle eğitime başlandı. Eczacılık bölümüne devam eden 10 eczacılık öğrencisinden altısı, İkinci Abdülhamid'in 31. cülûs yıldönümü olan Ağustos 1906'da mezun edildi. Nitekim Şam Tıp Fakültesinden 1906-1919 yılları arasında toplam 289 eczacı mezun oldu.⁴⁹ Bu sayı diploma kayıtlarına göre yalnızca 97ydi.⁵⁰

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinin hemen ardından 24 Temmuz 1908 günü, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin muallim ve yardımcıları okulda toplanarak eksikliklerin hızla giderilmesi ve okulun ıslah edilmesi konusunda çalışmalara başladı. Çalışmaların öncülüğünü, Dr. Cemil (Topuzlu) Paşa ile birlikte Dr. Süleyman Numan Paşa ve Dr. Asaf Derviş Paşa yaptı. İki okulun birleştirilmesi, kadrolar ve bütçe meselesi üzerine yoğun tartışmalardan sonra konu Maarif Nezaretine bildirildi. Diğer taraftan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye için de yeni bir kadro yapıldı ve bu okul ile Şam Tıp Fakültesi Maarif Nezaretine bağlandı. 18 Kasım 1908'de okulun Kadırga'daki binasında toplanan Muallimler Heyeti, Darülfünunun şubesi olan Mekteb-i Tıbbiyenin "Tıp Fakültesi" adıyla öğretime

⁴⁶ Karayaman, agm., s. 200.

⁴⁷ *İstatistik Yıllığı:1939-1940*, Cilt 11, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1941, s. 490.

⁴⁸ Şam Tıp Fakültesinin, Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasında misyonerlik çalışmalarında bulunmak üzere 1867'de açılıp 1871'de eczacılık bölümü eklenen Beyrut Amerikan Eczacılık Okulu ile 1883'te faaliyete geçen Beyrut Katolik Tıp Fakültesinin çalışmalarına bir denge unsuru ve politik müdahale olarak tesis edildiği de unutulmamalıdır; bk. İhsanoğlu, *age.*, s. 31-34; Karayaman, agm., s. 203.

⁴⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 40-60.

⁵⁰ Karayaman, agm., s. 202.

başlamasına ve Reisliğe de (Dekanlığa) Dr. Cemil Paşa'nın getirilmesine karar verdi.⁵¹ Nitekim 1827'de açılan *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* ile 1867'de açılan *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*, *Darülfünun-u Osmani Tıp Fakültesi* adı altında 1909'da birleştirildi ve Darülfünuna bağlandı.⁵² Bu gelişme seksen iki yıl sonra farklı yapıda bir eğitim sisteminin benimsediğini göstermesi bakımından oldukça önemli ve radikal bir karardır.

1909 yılında Askerî ve Sivil Tıp Mektepleri “Tıp Fakültesi” adı altında birleştirilince Haydarpaşa’da özel olarak yapılmış olan binaya taşındı. Eczacı sınıfı ise Kadırga’daki Sivil Tıp Mektebi binası olan Menemenli Mustafa Paşa Konağı’nda kaldı. Dönemin Maarif Nezareti Meclis-i İlmi Reisi (sonradan Maarif Nazırı) Emrullah Efendi’nin isteği ve Dr. Cemil Paşa’nın desteğiyle, 9 Kasım 1908 günü toplanan Muallimler Meclisi, Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin bütçelerini ayırarak bu okulları özerk bir duruma getirdi. Yeni kurulan okulun adı ise “*Darülfünun-u Osmani Tıp Fakültesi, Eczacı ve Dişçi ve Kâbile ve Hastabakıcı Mektepleri*” oldu. Okulun idare müdürlüğüne Dr. Mustafa Münif Paşa (Kocaolçun) getirildi ve okul 1909’da öğretime başladı.⁵³ Eğitimin başlaması mevcut huzursuzluk ve tartışmaları sonlandırmadı. Eczacı ve Dişçi Mektepleri bu kez de Tıp Fakültesinden tamamen ayrılmak için bir bağımsızlık mücadelesine girişti. Oldukça yoğun geçen “bürokratik savaşın” ardından 1911 yılında Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin fakülteden ilişkileri kesildi ve doğrudan Maarif Nezaretine bağlandı. Fakat Eczacı ve Dişçi Mektepleri Tıp Fakültesinden ayrılmış olsa dahi öğretim bakımından Tıp Fakültesine bağlı kalmaları gerektiği Nezarete iletildi. Bunun üzerine Maarif Nezareti ikinci bir yazı göndererek Kâbile Mektebinin adının Seririyat-ı Viladiyeye dönüştüğünü ve Hastabakıcı Mektebi ile birlikte Tıp Fakültesine bağlandığını bildirdi. Ancak Eczacı Mektebi müstakil bir müessese şeklini aldığından dolayı genel öğretimleri Meclis-i Mualliminine bırakıldı. Nitekim Tıp Fakültesinin diploma verme yetkisini elinden bırakmak istememesi ve bu konuda çok yoğun bir mücadele vermesi sonucunda Eczacı ve Dişçi Mektepleri, Tıp Fakültesinden ayrılmadı ancak giderek bağımsızlaştıkları anlaşılmış oldu. Özellikle Eczacı ve Dişçi Mektepleri, 1912-1913 öğretim yılına ilişkin ders programlarını Tıp Fakültesine göndermedikleri gibi Tıp Fakültesi Meclis-i Muallimini 28 Şubat 1914’te aldığı

⁵¹ Dölen, *age.*, s. 160-167.

⁵² BOA, *Dâhiliye Nezareti, Mubaberât-ı Umumiye İdaresi*, (DH.MUI), 23-1/54-1, (19 Ekim 1909). Okulların Fakülteye dönüştürülmesi sebebiyle gerekli olan ihtiyaçların giderilmesi, personellerin tayin masrafları ve maaşları için 1325 mali yılı bütçesinin ilave kısmına ödenek artırımı talepleri için ayrıca bk.; BOA, *Meclis-i Vükelâ*, (MV.), 123/14, (7 Ocak 1909).

⁵³ Baytop, *Eczâhâne’den Eczâne’ye...*, s. 24; Dölen, *age.*, s. 173-179.

bir kararla okulların bağımsızlıklarını kabul etti.⁵⁴ Ancak 1916'da yürürlüğe giren *Dariülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi*'ne göre, içinde eczacılığın da olduğu eğitim kurumlarına ait diploma verme yetkisinin sadece Tıp Fakültesinde olduğu hatırlanacak olursa, Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin tamamen bağımsızlığına kavuşamadığı ileri sürülebilir. Bunun yanında sürdürülen mücadelenin, geniş bir perspektiften meşru bir tartışma ortamı yarattığı muhakkak olmakla beraber hayata geçirilen yasal düzenlemelere zengin içerikler sunması ve eğitim-öğretim hizmetlerinin kamusal zemine oturtulması bakımından da oldukça önemlidir.

Eczacıların İstihdamı Meselesi ve Eczacı Sayıları Üzerine Bir Sentez

Meşrutiyet yıllarına dair sağlık personelinin kompozisyonunu net olarak ortaya koymak, mevcut veriler ışığında oldukça güç görünmektedir. İstatistik tutma pratiklerinde yaşanan kamusal zaafılar ve kurumsal bellekte görülen eksiklikler sağlıklı bir değerlendirme imkânını da oldukça zorlaştırmaktadır. Hâlbuki İkinci Meşrutiyet'in ilanından itibaren istatistik ayrı bir önem kazanmakla beraber 1910'dan sonra hemen her daire kendi kayıtlarını tutmaya ve yayınlamaya başladığı bilinmektedir. Şehremaneti başta olmak üzere bazı resmî dairelerin müstakil yayınları; hastalıklar, hastane ve ölüm sayıları üzerinden belirli bir bakış açısı verse de tabip, ebe, hemşire, aşı memuru, sağlık müfettişi ve eczacı gibi sağlık personelinin niceliksel durumu hakkında toplu veriler yer almamıştır.⁵⁵ Ahmet Emin Yalman'ın; *yerleşik sivil nüfusun sağlık koşullarını gösterecek kesin sayıların mevcut olmadığını, sadece İstanbul'da ölüm istatistiklerinin aşağı yukarı doğru olarak tutulduğunu*⁵⁶ söylemesi de sağlık personeli sayıları bir yana mevcut ölüm istatistiklerinin dahi çok sınırlı ve kuşkulu olduğunu göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.

Eczacıların istihdamı meselesi de aynı gerekçelerle belirli muğlaklıklara sahiptir. Yapılan inceleme neticesinde eczacıların istihdamına dair ulaşılabilen en net ve resmî veriler, Sıhhiye Mecmuası'nın 1913, 1914 ve 1915 yıllarına ait muhtelif sayılarında yer almaktadır. 1913 ve 1914 yıllarına ait atama cetvelleri, atanan personelin isim, ünvan ve memuriyet bölgelerinin bilinmesi açısından ne kadar önemliyse, bu konuda sağlıklı bir analiz ve değerlendirme imkânı sunması bakımından da bir hayli değerlidir. 1913 ve 1914 yıllarına ait aşağıda verilen toplu eczacı atama cetvellerinin ilki, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesinin

⁵⁴ Dölen, *age.*, s. 179-186.

⁵⁵ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Sayısallaşma Ya Da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der.) Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2000, s. 95-113.

⁵⁶ Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşında Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 290.

teşkilinden hemen sonra yayımlandığını düşündüğümüz için atamaların Mahmud Şevket Paşa döneminde (23 Ocak - 11 Haziran 1913) yapıldığı varsayılmaktadır. Peyderpey yayımlanan diğer sayılardaki 1914 yılına ait atamalar ise Said Halim Paşa Dönemi'nde (1913-1917) gerçekleştirilmiştir (bk. Ekler – Tablo 2) Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 1913 yılında 12, 1914 yılında 9 olmak üzere toplam 21 eczacı ataması yapılmıştır. Bunlardan 13'ü Belediye (kaza) eczacılığına, 5'i hastane eczacılığına, birer kişi de vilayet, sancak ve hapisane eczacılığına atanmıştır. Hâlbuki Rıza Tahsin'in yayımladığı Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye ait mezun listesine göre, 1908'den 1913'e kadar toplam 136 eczacı mezun olurken,⁵⁷ Feridun Frik'in 1909 yılına ait verdiği eczacı sayısı yarısı gayrimüslim olmak üzere 130'dur.⁵⁸ Sıhhiye Müdüriyeti diploma kayıtlarına göre ise Sivil Tıp Okuluna ait Eczacılık Mektebinden 1913'te 30, 1914'te 34 olmak üzere toplam 64 eczacının mezun olduğu bilinmektedir.⁵⁹ Görüldüğü üzere atama yapılan eczacılar ile yıllara göre mezun olan eczacı sayıları arasında farklılıklar mevcuttur. Sıhhiye Müdüriyetinin atama ölçütlerine dair nasıl bir tasarrufa gittiği konusunda elimizde kesin bir emare bulunmamakla beraber, sivil tıbbiye'ye ait rakamlar baz alınırса kalan 43 eczacının muhtelif hastanelere ya da kıt'alara sevk edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Tıp Fakültesi ile Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin 1913-1918 yılları arasında verdiği mezun eczacı sayıları da 121'i işaret etmektedir⁶⁰ ki tüm bu veriler Sıhhiye Müdüriyet-i tarafından yayımlanan Tablo 2'deki verilerin yalnızca iki yılla sınırlı ve oldukça eksik olduğunu göstermektedir.

Nitekim Osmanlı coğrafyasının genişliği ve mevcut nüfus popülasyonu göz önüne alındığında bu sayıların oldukça yetersiz olduğu anlaşılmakla beraber, mutlak doğruyu yansıttığı da varsayılmamalıdır. Kanaatimizce iki temel husus atama ve istihdam konusunda görülen bu muğlaklığı açıklamaktadır. Bunlardan ilki ve en önemlisi, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle tüm teşkilatlarda ortaya çıkan olağanüstü durumun Sıhhiye Müdüriyeti için de geçerli olması ve

⁵⁷ Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Kader Matbaası, Dersaadet, 1328. Eserin ilk cildi 1912'de 238, ikinci cildi 1914'de 274 sayfa olarak basılmış, daha sonra ilk cildi 182, ikinci cildi 192 sayfa olarak toplam 374 sayfalık tek bir cilt halinde Aykut Kazancığil tarafından takdim edilmiştir. bk., Binbaşı Elhaç Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, Cilt I-II, Yay. Aykut Kazancığil, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991, s. 122-139.

⁵⁸ Feridun Frik, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Sağlık İşleri Yönetimi", s. 305'den aktaran; Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 256.

⁵⁹ 1908-1918 yılları arasında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Eczacılık Mektebi'nden 189, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Eczacılık Mektebi'nden ise toplam 467 eczacı mezun olmuştur. Karayaman, agm., s. 200.

⁶⁰ *İstatistik Yıllığı: 1939-1940*, s. 490.

atama politikalarında görülen reaksiyoner tutumdur. İkincisi ise ilkiyle bağlantılı olarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu savaş hali sebebiyle atamaları yayımla(ya)madığından net bir sayıyı yansıtmıyor oluşudur.

Bunların yanında yine Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından yayımlanan münhâl (boş) eczacı kadroları da tüm eksikliğiyle beraber mevcut durumu anlamlandırmak adına mühimdir. Buna göre, 1913 yılında Musul Vilayeti Süleymaniye Eczacılığı kadrosu ile Erzurum Vilayeti Merkez Vilayet Gureba Hastanesi Eczacılığı 600 kuruş maaşla boş bulunmaktadır.⁶¹ 1914 yılına gelindiğinde, Erzurum Vilayetine bağlı Kırkkilise Kazası Eczacılığı ile Pasinler Kazası Eczacılığı 500'er kuruş maaşla boş durumdadır.⁶² 1915 yılında ise Edirne Vilayetine bağlı Dimetoka Kazası Belediye Eczacılığı ile Van Vilayeti Belediye Eczacılığı 500 ve 800 kuruş maaşlarla boştur.⁶³ Tüm münhâl kadroların ortak özelliği ise maaşlarının Belediye bütçesinden karşılanacak olmasıdır.

Tüm eczacıların istihdamı ve sayılarının sağlıklı analiz edilmesinde vilayetler bazındaki özellikler önem arz etmektedir. Bu doğrultuda İstanbul'un ayrı bir yeri olduğu kuşkusuzdur. İstanbul'un başkent olması hasebiyle askerî, idari ve sağlık müesseselerinin ilk kuruluş yeri pozisyonunda olması, öte yandan bir liman ve ticaret merkezi konumundan dolayı personel hareketliliğinin hat safhada oluşu kentin gerek demografik yapısını gerekse de işlevselliğini ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamda İstanbul'da bulunan eczacı ve eczane sayıları değerlendirme kriterleri için oldukça önemlidir. Nitekim yukarıda verilen rakam ve değerlendirmeler ekseninde İstanbul'da bulunan eczacı ve eczacı kalfaları ile faaliyet gösteren eczane sayıları resmî kayıtlara göre farklılık göstermektedir. Buna binaen 1912 yılında İstanbul'da bulunan eczacı ve eczacı kalfası sayısı 431 iken eczane sayısı 300'dür.⁶⁴ 1913 yılına ait eczacı ve eczacı kalfası 432, eczane sayısı da 301'dir. Görüldüğü üzere eczacı ve eczane sayılarında bir yılda yalnızca bir artış yaşanmıştır. 1914 yılına gelindiğinde ise eczacı ve eczacı kalfası 426'ya düşerken eczane sayısı 319'a yükselmiştir.⁶⁵ Yani sayılarda ters orantılı bir durum söz konusudur. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı göz önüne alınırsa az sayıda da olsa bazı eczacıların hastane ve cephe gibi farklı yerlere dağıtıldığı varsayılabilir. Yine aynı saikle eczay-ı tıbbiye olan ihtiyaç sebebiyle

⁶¹ *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 1, 1329, s. 87.

⁶² *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 2, Sayı 5, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1330, s. 362.

⁶³ *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 3, Sayı 7, Ahmed İhsan ve Şurekası, İstanbul, 1331, s. 520-522.

⁶⁴ *1329 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası*, Matbaa-i Arşok Garoyan, Dersaadet, 1330, s. 187.

⁶⁵ *1330 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası*, Matbaa-i Arşok Garoyan, Dersaadet, 1331, s. 195. İhsaiyat Mecmuasının verdiği resmî rakamlar, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Eczacılık Mektebinin 1881-1912 arasındaki mezun sayılarına ait 420 rakamına oldukça yakın olduğundan doğruluk payı güçlü görünmektedir.

eczane sayılarında bir artışın yaşandığı görülmektedir. Sonuç olarak eczacı ünvanıyla faaliyet gösteren yardımcı sağlık personeli ile kademeli bir şekilde her yıl mezun olan eczacılar ve serbest şekilde bu mesleği icra eden kişilerin niceliksel yoğunluğunun, İstanbul'da toplandığını söylemek mümkün görünmektedir.

İkinci Meşrutiyet Dönemi Eczacılık Hizmetleri

Eczacılık faaliyetlerinin kurumsal bir tabana oturtulması için gerek eczacılar gerekse de eczaneler mevcut hükümetler yoluyla denetleme ve yaptırımlara tabi tutuluyordu. Özellikle 1913'ten itibaren iktidarın tek sahibi olan İttihat ve Terakki hükümetleri, konuyla yakından ilgilenmişlerdi. Bu doğrultuda bir tebliğname yayınlanarak eczanelerin ıslahı meselesi gündeme geldi ve bazı eczacılar maddi yaptırımlarla karşı karşıya kaldı. Örneğin Dersaadette bulunan vilayet eczaneleri, 1913 yılı İspençiyar Nizamnamesi uyarınca bir takım denetlemelere takıldı. Buna göre, bazı eczacıların kendileri olmadığı halde küçük çıraklara reçete yazdırdıkları, eczay-ı tıbbiye ticarethanelerinden gelen kokain ve morfin gibi maddeleri dükkanlarında tuttuğu, ilaçların üzerindeki etiketlerin açıkça okunmadığı, hasta vatandaşlara elden şişe satıldığı, afyon ve afyon hulasası gibi malzemelerin alınıp satıldığı denetleyici memurlar tarafından tespit edildi ve 20 eczacı para cezasına çarptırıldı. Mesleğe aşına olmayan çırakların eczane sahibi olmadan reçete imâl etmeleri de yasaklandı.⁶⁶

Vilayet sıhhiye müdürlerinden gelen raporlarda da taşradaki eczanelerin büyük çoğunluğunda reçetelerin günü gününe kopya defterine kayıt yapılmadığı, daha önce bildirildiği halde eczacıların eczanelerde bulunmayan ürünler için resmî reçeteler yazdığı, müdavimi olanlar için de eczanelerde ilaç imâl ettirerek ihmalkârlığa sebep olduğu ve diğer eczanelerin hukukuna girildiği haber verildi. Bundan dolayı bu tarz eczanelerin sıkı bir takibata tutulması uygun bulundu. Akabinde ise eczanelerin çalışma prensipleri hakkında tekrar bir düzenleme yapılacağı bildirildi. Ayrıca eczanelerin ve şişelerin her zaman temiz olması, ecza dolaplarının üzerine (toxique) toksik yazılması, bozulmuş, çürümüş ve küflenmiş malzeme bulundurulmaması, imâl edilen malzemelerin şişe ve kavanozlarda muhafaza edilmesi, üzerlerinde etiketlerin açık ve okunaklı bir şekilde yazılması, havluların banko üzerinde bulundurulmaması ve her zaman temiz tutulması, eczanelerdeki terazilerin hassasiyetlerine fevkalade derecede dikkat edilmesi gerektiği karara bağlandı.⁶⁷

⁶⁶ *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye Mecmuası*, Cilt 1, Hilâl Matbaası, İstanbul, 1331, s. 34-36; *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 2, Sayı 5, s. 315-316.

⁶⁷ *Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye Mecmuası*, s. 37-38; *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 2, Sayı 5, s. 317-318.

Öte yandan eczacılar tarafından da birtakım şikayetler gündeme getiriliyordu. Bunlardan biri bazı tabiplerin okunaklı derecede reçete yazmamasıydı ve bu durum eczacı ile hasta arasında sorunlar yaşanmasına yol açıyordu. Bundan dolayı tabiplerin yalnızca Fransızca ve Latince olarak okunaklı reçeteler yazması istendi. Aksi takdirde belirtilen dillerden ve okunaksız yazılan reçetelerin eczanelerce kabul ve imâl edilmeyeceği bildirildi. Yine İspençiyar Nizamnamesi'nin 18. maddesi uyarınca eczanelerde yapıp verilen ilaçlardan içeride hazırlanacak olanların yaftaları beyaz, dışarıda hazırlanacak olanların yaftaları turuncu renkte olacağı belirtilmiş iken bir süreden beri bazı eczanelerin, içeride hazırlanacak ilaçların yaftalarını beyaz ve kırmızı şeklinde karışık olarak yaptıkları tespit edildi. Bu uygulamanın bazı zararlar doğuracağı ve kazalara yol açabileceği anlaşıldığından, içeride hazırlanacak olan ilaçlara ait yaftaların zemini beyaz olup kırmızı çiçeklerle süslenmemesine ve çerçevesinin kırmızı ve turuncu renkte olmamasına Meclis-i Âli-yi Sıhhiye tarafından karar verildi.⁶⁸ Sıhhiye Müdüriyeti, reçete konusuna ayrı bir önem verirken söz konusu şikayetleri dikkate alıp yanlış uygulamaların önüne geçmek için basın yoluyla bilgilendirme de yapıyordu. Sıhhiye Müdüriyeti tarafından Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanan tebliğ niteliğindeki bir haberde şu hususlara yer verililiyordu:⁶⁹

- 1- Tabipler tarafından hastaya verilecek reçeteler imzalı şekilde yazılacaktı.
- 2- Hangi sebep olursa olsun tabipler tarafından yazılacak reçetelerde şirket ima eden kelimeler ve eczane ibaresi yazmak zorunluydu.
- 3- Okunması mümkün olmayan veya şerhe ve tereddüte düşülmesine yol açan reçeteler imâl edilmeyecekti. Böyle bir durum olması halinde eczacı reçeteyi iade edecek ya da yeniden yazdırılmasını sağlayacaktı.
- 4- Yine okunması mümkün olmayan veya şerhe ve tereddüte düşülmesine yol açan reçetelerden düzeltilmeyenlerin sorumluluğu eczacıya ait olacaktı. Reçeteler hastanın anlayabileceği bir dille yazılacaktı. El yazısıyla okunaklı ve adresli kağıtlar kullanılacak, Türkçe olarak yazılacaktı. Altına ise Fransızca yazılabilecekti. Ayrıca reçetelere tabibin diploma numarasını yazması da zorunluydu.

Savaş süresince eczacılık hizmetlerine dinamizm kazandıran bir gelişme, Almanya ile yapılan ittifak antlaşmasıydı. Söz konusu müttefiklik sayesinde sağlık hizmetleri, personel, ilaç ve eczacılık alanında Almanya ile önemli ölçüde iş birliği yapıldı. Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin muhafaza ettiği stoklara rağmen ilaç temininde ciddi sıkıntılar yaşıyordu. En iyi düzenlenmiş depo, Alman cephe gerisine ait 6 Eylül 1917'de yanan İstanbul'daki sıhhi malzeme deposuydu. Osmanlı Devleti'ne ait depolarda ise

⁶⁸ Muharrerat-ı Umumiye-i Sıhhiye Mecmuası, s. 39-41; Sıhhiye Mecmuası, Yıl 2, Sayı 5, s. 319-322.

⁶⁹ “Reçetelere Dair Mukarrerat”, Tasvir-i Efkâr, nr. 1357, 20 Şubat 1915, s. 3.

çoğunlukla malzeme sıkıntısı çekilirken halka açık eczanelerden yeterince istifade edilemiyor, sivil eczaneler dahi zaman zaman ordudan malzeme talep ediyordu.⁷⁰ Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti üzerindeki bir başka etkisi, 1914 yılı itibarıyla hastane ve hijyen durumu açısından ilaç ve tıbbi malzeme ithalinin durmasıydı.⁷¹ Özellikle Almanya'dan gelen yardımlar hususunda 1916 başlarına kadar büyük zorluklarla karşılaşıldı. Çünkü Akdeniz yolu kapalı, doğuya giden yollar ve Tuna Nehri Sırpların kontrolündeydi. Bulgaristan ve Romanya'dan geçen trenler de kitle taşımacılığına uygun değildi. Fakat lojistik açıdan problemli görülen bu durum, Almanlar tarafından fırsata dönüştürüldü ve Osmanlı topraklarında yerli üretimin harekete geçirilmesi sağlandı. Bunun en belirgin örneklerinden biri ise eczacılık alanında yaşandı. Alman eczacı Huttner'in yardımıyla mevcut sargı bezi fabrikaları genişletildi ve yenileri kuruldu. Bazı önemli kimyasal maddelerin tertibi ve imâl edilmesi teşvik edildi. Diğer yandan hastane ve ortopedi cihazları üreten atölyeler tesis edildi.⁷² Taşımacılık konusunda yaşanan sıkıntılar ise 1916'da Sırpların mağlup olmasıyla aşıldı. Ayrıca İstanbul-Berlin hattındaki kara ve demir yolu serbest kaldı. Almanya'dan İstanbul ve diğer bölgelere personel ve sağlık malzemesinin sevk de oldukça kolaylaşmış oldu.⁷³

Savaş yıllarında dikkat çeken bir başka husus, Osmanlı Devleti'nin ilaç ve tıbbi malzemelere yönelik getirdiği ihraç yasağı meselesiydi. Bu durumun sonuçları, "İhtikârın Men'i Hakkında Kanun"un çıkarılmasına gidecek bir sürecin başlangıcıydı. Bu konuda arşiv belgelerine yansıyan ilk örnek, Sıhhiye Müdüriyetinden gönderilen "mühim ve acele" başlıklı yazıydı. Belgeye göre, Balkan Hükümetleri tebaasından bazı kişilere özel olarak Osmanlı topraklarından yüklü miktarda tıbbi malzeme gönderildiği bildiriliyordu. Bu malzemenin, Bulgaristan uyruklu ve başında *Kamhi* isimli birinin olduğu belirtilen dört kişilik bir grup tarafından alındığı bilgisi veriliyor, bir sonraki emre kadar Osmanlı topraklarından tıbbi malzeme ihracının yasaklanması isteniyordu.⁷⁴ Konu Dâhiliye Nezareti tarafından Sadarete bildirilirken, Meclis-i Vükela tarafından da değerlendirilmesi talep edildi.⁷⁵ Meclis-i Vükela tarafından hazırlanan zabıt varakasında, söz konusu durumun devam etmesi halinde

⁷⁰ Helmut Becker, *I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cepbesinde Askeri Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre)*, İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi (Doktora Tezi), İstanbul, 1983, s. 14.

⁷¹ Özdemir, *age.*, s. 294; Becker, *age.*, s. 3.

⁷² Becker, *age.*, s. 3.

⁷³ Muttalıp Şimşek, "Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 104, Güz 2021, s. 90-92.

⁷⁴ BOA, *Dâhiliye Siyasi Kısım*, (DH.SYS.), 123-7/7-3-2, (29 Eylül 1914).

⁷⁵ BOA, DH.SYS, 123-7/7-3-1, (3 Ekim 1914).

Avrupa'dan tıbbi malzeme alınmasının imkânsız olduğu, bundan dolayı elde bulunan malzemelerin sınır dışına çıkarılmasının uygun görülmediği bildirildi.⁷⁶ Ayrıca konu, Maliye ve Dâhiliye Nezaretlerine de haber verildi.⁷⁷ Aynı gün içinde Dâhiliye Nezareti 24 vilayet, 14 mutasarrıflık ve 4 kuruma Osmanlı topraklarından tıbbi malzeme ihracının yasaklandığına ilişkin bir tebliğ gönderdi.⁷⁸ Ancak ülke içinde gerçekleşecek malzeme hareketliliğine yönelik herhangi bir kısıtlama ya da sınırlamaya gidilmedi. Öyle ki daha savaş arifesinde Said Halim Paşa Hükümeti bazı bölgelere tıbbi malzeme göndermiş hatta yasal düzenlemeler dahi gerçekleştirmişti. Örneğin Van vilayetinden fukara çocuklara dağıtmak üzere ilk yardım çantaları gönderilmesi talep edilmiş, bunun üzerine Meclis-i Vükela tarafından iki maddelik bir kararname hazırlanmıştı. Kararnameye göre, fukara öğrencilere meccanen (ücretsiz) dağıtmak üzere 500 adet ilk yardım çantasının vilayete gönderilmesi uygun bulunmuştu.⁷⁹

1917'ye kadar birtakım spekülatif kişi ya da kişiler tarafından başta temel gıda maddeleri olmak üzere pek çok ürünün fahiş fiyatlarla yurt içi ve yurt dışına satılma girişimleri yaşandı. Bu sayede “harb zengini” ayrıcalıklı bir grup ortaya çıktı. Sonuç olarak bu dönemde iş başında olan Talat Paşa Hükümeti tarafından radikal bir önlem alınarak “Men-i İhtikâr Heyeti” kuruldu ve başkanlığını da Talat Paşa üstlendi.⁸⁰ 24 Mayıs 1917'de ise *İhtikârın Men'i Hakkında Kanun-ı Muvakkat*⁸¹ çıkarıldı ve vurgunculukla mücadele girişimi yasal bir zemine oturtuldu. 10 Ekim 1917'de ise on üç maddelik *Men'i İhtikâr Kanununun Suret-i İcrayesine Mübeyyin Talimatname* çıkarıldı ve uygulamaların nasıl olacağı ile ilgili yol haritası belirlendi.⁸² Ayrıca Talat Paşa Hükümeti tarafından eczacılık, ilaç ve diğer tıbbi malzeme satışı ile dağıtımında suistimaller tespit edilerek bazı tedbirlerler alınma yoluna gidildi. Bu doğrultuda Sıhhiye Müdüriyeti hemen harekete geçerek çalışmalara başladı. Yapılan inceleme neticesinde, tıbbi malzemelere azami fiyat belirlendiği halde bazı ticaret erbabı şahısların söz

⁷⁶ BOA, MV, 193/25-1, (4 Ekim 1914).

⁷⁷ BOA, BEO, 4314/323480-1, (4 Ekim 1914); BOA, BEO, 4314/323480-2, (3 Ekim 1914).

⁷⁸ BOA, Dâhiliye İdare-i Umumiyye, (DH.İ.UM.), 77-2/1-55-3, (4 Ekim 1914).

⁷⁹ BOA, Maarif Nezareti Tedrisat 01 İbtidaiyye Kalemî, (MF.İBT.), 417/73, (12 Mart 1914).

⁸⁰ Spekülasyonla mücadele etmek üzere kurulan Men-i İhtikâr Heyeti'nin başkanlığını Talat Paşa üstlenirken heyette; Mebusan Meclisi Reis Vekili Hüsayin Cahit Bey, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez üyelerinden Dr. Nazım ve Resuhi Bey'ler vardı; bk. “İhtikâr Aleyhinde Mücadele: İhtikâr Heyeti”, *Tanin*, nr. 3039, 27 Mayıs 1917, s. 3.

⁸¹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 2895, 26 Mayıs 1917, s. 1; *Düstur, Tertib-i Sâni*, Cilt 9, Evkâf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 687-689.

⁸² BOA, BEO, 4486/336447-2, (10 Ekim 1917).

konusu malzemeleri posta paketi halinde Osmanlı toprakları dışına kaçırılmalarının muhtemel görüldüğü tespit edildi. Bu sebeple Dâhiliye Nezareti tarafından, postahâneler aracılığıyla yurt dışına gönderilecek her türlü sandık ve paketlerin kontrol ve muayene edilerek tıbbi malzeme olmadığı anlaşılmadıkça gönderilmesine müsaade edilmemesi, gerekiyorsa da yazılı olarak ilgili birimlere bilgi verilmesi talep edildi.⁸³ Ayrıca tıbbi malzemelerin gümrüklerden geçişine izin verilmeyeceği Posta ve Telgraf Nezaretine bildirilerek gerekli önlemlerin alınması istendi.⁸⁴ Bunun yanında Bâb-ı Âli de İstanbul'da bulunan ecza depolarıyla eczanelerdeki tıbbi araç-gereçlerin mevcut ihtiyacı karşılamaya yetmeyeceğini belirterek, gerek daha önceden ithal edilen gerekse de yeni temin edilecek tıbbi malzemelerin dışarıya gönderilemeyeceğini Sıhhiye Nezaretinin görüşü ve Meclis-i Vükelanın kararı gereği bağlı dairelerine tebliğ etti.⁸⁵ Bu karar İstanbul Valiliğine bir tezkere ile bildirildi.⁸⁶

Uygulamanın tatbiki yalnızca yurt dışına çıkarılan tıbbi malzemelerin takip ve kontrolü ile sınırlı bırakılmıyor muhtelif vilayet ve mutasarrıflıklardan gelen haberler üzerine de önlemler alınıyordu. Örneğin Hüdavendigar, Konya ve Edirne vilayetleri ile Bolu ve Kütahya Mutasarrıflıklarından bazı kişilerin ecza ticaretine karışarak ihtikârâ cüret ettiği ve tıbbi malzemeleri değerinden beş-altı misli fiyatla sattıkları bildiriliyordu.⁸⁷ Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, ilaç tarifesinde yazılı fiyata %20 oranında nakliye gideri eklenerek satılmasına taşrada izin verse de bu usul İhtikâr Heyeti tarafından ilk aşamada kabul görmedi. Çünkü mezkûr kanunun ilk aşamada yalnızca Dersaadet'te uygulanması, eğer taşrada uygulanacaksa söz konusu kanunun 13. maddesi uyarınca uygulamaya konabileceği, tarifenin ise %15-20 oranında nakliye gideri ile temettü zammıyla birlikte tatbik edilebileceği ve tüm bunların Meclis-i Vükela tarafından karara bağlanması gerektiği bildirildi.⁸⁸

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın sona erip Mütareke'nin imzalanacağı tarihten kısa bir süre önce ilaç ve ecza malzemelerinin hazır halde tutulacağı bir şirketin tesisine müsaade edildi. Müstâhzarat alanında faaliyet gösterecek olan bu şirket, Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey ve ortakları tarafından kuruldu. Dr. Tevfik Rüştü ve ortakları tarafından hazırlanan şirketin Dâhili Nizamnamesi, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından uygun görüldü. Nihayetinde merkezi

⁸³ BOA, DH.İ.UM, 77-1/1-55-2, (5 Haziran 1917).

⁸⁴ BOA, DH.İ.UM, 77-1/1-55-1, (10 Eylül 1917).

⁸⁵ BOA, DH.İ.UM, 77-2/1-56-3, (20 Aralık 1917).

⁸⁶ BOA, DH.İ.UM, 77-2/1-56-1, (24 Aralık 1917).

⁸⁷ BOA, BEO, 4486/336447-3, (21 Haziran 1917).

⁸⁸ BOA, BEO, 4486/336447-4, (2 Ekim 1917).

İstanbul olmak üzere 50 yıl süre ve 75 bin lira sermaye ile “İstanbul Ecza Deposu Anonim Şirket-i Umumisi”⁸⁹ tesis edildi. Şurâ-yı Devlet ve Meclis-i Vükela kararıyla ruhsat verilen şirket 1918’de açıldı.⁹⁰ Şurâ-yı Devlete Mahsus Müsvedde Varakasına göre şirketin kurucu kadroları içinde; Reis Vekili Sadeddin Efendi, Serişe Efendi, Abdullah Bey, Ziya Bey, Mustafa Efendi, Münif Bey, Ali Bey, Keşfi Bey, Hertane Bey, Yahya Bey, İhsan Bey ve Hakkı Bey yer alıyordu.⁹¹

Tüm bu gelişmelerle birlikte taşrada da eczane sayılarının artırılmasına yönelik girişimlerde bulunuldu. Örneğin İçel Mutasarrıflığı ile Dâhiliye Nezareti arasında gerçekleşen yazışmalar bunlardan biriydi. Mutasarrıf Rauf Bey imzalı ve Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta, Silifke civarında zaman zaman tahribat yaratan bulaşıcı ve zührevi hastalıkların ortaya çıktığı, bunların önüne geçmek ve bölgeyi bu hastalıklardan kurtarmak için her kaza merkezinde birer eczane açılarak her birine eczacı tayin edilmesi talep edildi. Devamında ise bölgedeki seyyar tabibin vereceği talimat uyarınca hükümet tabipleri tarafından tedavi hizmetinin sunulmasına karar verildi. Ancak ortaya çıkan masrafların karşılanamaması sebebiyle beş sene boyunca mahalli belediyelerden istifade edilerek Muvazene-i Umumiye bütçesinden 60 bin kuruş tahsisat ayrılması istendi.⁹² Dâhiliye Nezareti’nden gönderilen cevapta ise her kaza merkezine birer eczane açılması için 60 bin kuruşun Muvazene-i Umumiye’de karşılığı olmaması sebebiyle talebin gerçekleşmesine “imkân olmadığı” bildirildi.⁹³ Söz konusu tarihlerde en şiddetli çarpışmaların yaşandığı Çanakkale Muharebeleri göz önüne alınırsa, mali kaynakların ve bütçe tahsisatlarının Harbiye Nezareti ve askerî harcamalara ayrılmasından dolayı Dâhiliye Nezaretinin talebe olumsuz cevap vermiş olması kanaatimizce kuvvetle muhtemeldir.

Anadolu’nun farklı kentlerinde muhtelif vakalara da rastlamak mümkündü. Örneğin Nevşehir’de Rum Cemaati namına ve “Panayot” adında birinin idaresine verilen eczanenin, Depo Menzil Taburları efrâdı için alınan reçeteler ile ilgili içeriğinden farklı ve uygunsuz şekilde işlem yaptığı tespit edildi. Ayrıca kuruluş aşamasında da kanuna aykırı bir şekilde tesis edildiği, bundan dolayı bir an evvel faaliyetlerinin durdurularak Tekâlif-i Harbiye Kanunu uyarınca askerî ve mahalli ihtiyaçların karşılanması için vilayet uhdesine verilmesi istendi.⁹⁴

⁸⁹ BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.), 1264/2-2, (11 Eylül 1918).

⁹⁰ BOA, MV, 249/171, (14 Eylül 1918); BOA, BEO, 4536/340156-1, (28 Eylül 1918).

⁹¹ BOA, ŞD, 1264/2-1, (4 Eylül 1918).

⁹² BOA, Dâhiliye Umur-ı Mahallîye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM.), 80/49-1, (5 Nisan 1915).

⁹³ BOA, DH.UMVM, 80/49-2, (8 Nisan 1915).

⁹⁴ BOA, DH.İUM, 89-1/1-23/3-1, (27 Nisan 1915).

Niğde Mutasarrıfı Nüzhet imzalı telgrafta ise zaten 7 Mart 1915 tarihli telgraf üzerine ilgili yerlere tebliğ edilerek emrin gerçekleştirildiği bilgisi verildi.⁹⁵ Kısacası “Savaş Hükümetleri” olarak da bilinen İttihat ve Terakki Hükümetlerinin, gerçekleştirilen faaliyetler ışığında ve mezkûr tarihlerde tüm motivasyonunu cephelere verdiği kuşkusuzdur. Bununla birlikte hem başkentte hem de taşrada bulunan eczacıların ve eczanelerin imkânlar elverdiğince denetlendikleri ve tedarik çalışmalarının sürdürüldüğü görülmektedir.

Sonuç

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde ortaya çıkan “siyasal muğlaklık” ve hürriyet iklimi, ülke çapında ve pek çok alanda bir dizi hareketliliği beraberinde getirmiştir. İttihat ve Terakki Hükümetleri, iktidarını perçinlemeye çalıştığı 1913’e kadar muhalifleriyle iktidar savaşı verirken siyasi bariyerleri ortadan kaldırmak için de çaba göstermiştir. Oldukça netameli bir sürecin içinde sağlık ve eczacılık hizmetleri de imkânlar ölçüsünde göz ardı edilmemiş, kurumsallaşma yolunda bazı adımlar atılabilmektedir. Bu adımlardan ilki, Eczacı Mektebi için bir kırılma noktası mahiyetinde olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin 1909’da birleştirilmesi olmuştur. Diğer taraftan 1911 tarihli *Eczaneler Nizamnamesi* kaleme alınan ilk düzenleme olsa da benzer örneklerde olduğu gibi o da tatbik edilemeden kâğıt üzerinde kalmıştır. Bu durum, eczacılık alanında kısmen de olsa kontrol zaafiyeti ortaya çıkarmıştır. Bu zafiyetin yanında mevcut siyasi iklim ve savaşlar da eczacılık alanında gayrimüslim vatandaşların ön plana çıkmasına imkân tanımıştır. Buradan hareketle, eczacılık hizmetleriyle doğrudan bir ilgisi olmasa da sağlık tarihi açısından çok önemli bir yeri olan 1913 ve 1916 tarihli düzenlemelerle eczacılık teşkilatının kurumsallaşmasına yön verilmeye çalışılmıştır. Eczacılık hizmetlerinin kurumsallaşması yolunda, içinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin yer aldığı daha kapsamlı ve “doğrudan” ilişkili düzenlemeler ise Said Halim Paşa Dönemi’ne rastlayan 1916’da gerçekleştirilmiştir. Tüm bu gelişmeler, Cumhuriyet’in ilanından sonra yürürlüğe girecek olan 1927 tarihli kanuna kadar kamusal düzeyde deneyim ve birikim imkânı sağlamıştır. Nitekim mevcut çabaların Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devamlılık politikasının önemli bir emaresi olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet döneminde eczacılara yönelik yapılan atamalar ve istihdamlarına ilişkin tespit edilen verilerin mutlak doğruyu yansıtamayacağı kanaatine varılmıştır. Söz konusu duruma ait en önemli gerekçenin, resmî olarak Sıhhiye Müdüriyeti ya da farklı kurumlar tarafından müstakil olarak yayımlanan rapor ya da istatistiklerin olmayışıyla bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca mevcut hükümetlerin yaklaşım eğilimlerini

⁹⁵ BOA, DH.İ.UM, 89-1/1-23/3-2, (23 Nisan 1915).

belirleyen Birinci Dünya Savaşı'nın yadsınamaz gerçekliği, bu durumu doğrudan ve olumsuz yönde etkilemiştir. Öyle ki Sıhhiye Müdüriyetinin yayınladığı atama cetvellerinin yalnızca 1913 ve 1914 yıllarıyla sınırlı kalması ve devamının olmayışı bu argümanı güçlü kılmaktadır. Bunun yanında oldukça sınırlı olan eczacı sayılarına; cepheye gönderilen ve özel olarak eczacılık yapanların sayıları net olarak bilin(e)mediğinden ilave edilememiştir. Şehit, hastalıklardan vefat, doğal yollarla ölüm ile emeklilik, istifa ve görevden çekirme gibi sebeplerle ayrılan eczacılar da dikkate alındığında ise çok daha fazla eczacı hareketliliğinin yaşandığını ve görev yaptığını söylemek mümkün görünmektedir.

Ayrıca bu çalışma, İttihat ve Terakki hükümetlerinin savaş iklimine rağmen eczacılık hizmetlerine yönelik kontrol mekanizmasını elden bırakmadığını göstermiştir. Özellikle Said Halim Paşa (1913-1917) ve Talat Paşa dönemlerinde (1917-1918) gerçekleştirilen uygulamalar zaman zaman sıkı tedbirlere kapı aralamıştır. İçinde bulunulan mali ve askerî şartlar bu durumda itici bir kuvvet olmuştur. Ortaya çıkan vakalara karşı sorumlu idarelerin aldığı kararlar ise bir devlet tedbiri olarak kendini göstermiştir. Öte yandan savaş müddetince Almanya ile yalnızca askerî ve mali müttefiklik kurulmamış, eczacılık alanında da iş birliği içinde hareket edilmiştir. Almanya ile yapılan iş birliği, sargı bezi imalatı başta olmak üzere çeşitli tıbbi ve kimyevi malzemelerin üretimi noktasında katkı sağlamıştır. Bunun yanında Almanya'dan gelen tabip, hemşire ve eczacı sınıfına mensup sağlık personeli de gerek eczacılık alanında gerekse de sağlık hizmetlerinin uygulama aşamalarında belirli ölçüde fayda sağlarken müşterek olarak yürütülen tıbbi çalışmalar, önemli deneyimler kazanılması gibi avantajları da beraberinde getirmiştir. Ayrıca ülke nüfusu salgın ve bulaşıcı hastalıklarla sarsılırken, eczacı ve eczane yoğunluğunun başkent İstanbullu sınırlı kaldığı anlaşılmıştır. Birçok eczanenin ve eczacının İstanbul'da bulunması, dönem şartları da göz önüne alındığında Anadolu'daki eczacılık hizmetlerinin ihmal edilmesine sebep olmuştur. Bu yüzden ihmal edilen Anadolu'daki eczacılık hizmetleri, gayrimüslim vatandaşların güdümüne girmiş ve sayısal olarak üstünlüğü almalarına yol açmıştır. Gayrimüslimlerin elde ettiği bu üstünlük, Müslüman-Türk ahalisi tarafından Anadolu'da örnekleri yoğun bir şekilde görülen geleneksel halk sağlığı, tedavi ve bitkisel ilaç üretimi uygulamalarına yönelik eğilimi artırmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Dâhiliye, Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ.)

30/145-2, (11 Nisan 1916)

Dâhiliye Nezareti, Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.)

23-1/54-1 (19 Ekim 1909)

İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)

164/24, (27 Nisan 1913)

Meclis-i Vükelâ (MV.)

123/14, (7 Ocak 1909); 193/25-1, (4 Ekim 1914); 249/171, (14 Eylül 1918)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)

4314/323480-1, (4 Ekim 1914); 4314/323480-2, (3 Ekim 1914); 4486/336447, (10 Ekim 1917); 4486/336447-3, (21 Haziran 1917); 4486/336447-4, (2 Ekim 1917); 4536/340156-1, (28 Eylül 1918)

Dâhiliye, Siyasi Kısım (DH.SYS.)

123-7/7-3-2, (29 Eylül 1914); 123-7/7-3-1, (3 Ekim 1914)

Dâhiliye, İdare-i Umumiyye (DH.İ.U.M.)

77-2/1-55-3, (4 Ekim 1914); 77-1/1-55-2, 89-1/1-23/3-1, (27 Nisan 1915); 89-1/1-23/3-2, (23 Nisan 1915); (5 Haziran 1917); 77-1/1-55-1, (10 Eylül 1917)

Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.)

417/73, (12 Mart 1914)

Şurâ-yı Devlet (ŞD.)

1264/2-2, (11 Eylül 1918); 1264/2-1, (4 Eylül 1918)

Dâhiliye, Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM.)

80/49-1, (5 Nisan 1915)

Resmî Yayınlar

(1289) *Düstur, Tertib-i Evvel*, Cilt 2, Matbaa-i Âmire, Dersaadet.

(1329) *Düstur Tertib-i Sâni*, Cilt 2, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet.

(1332) *Düstur Tertib-i Sâni*, Cilt 5, Matbaa-i Âmire, Dersaadet.

(1928) *Düstur Tertib-i Sâni*, Cilt 8, Evkâf Matbaası, İstanbul.

(1928) *Düstur Tertib-i Sâni*, Cilt 9, Evkâf Matbaası, İstanbul.

(1927) *Düstur Tertib-i Sâni*, Cilt 12, Evkâf Matbaası, İstanbul.

(1941) *İstatistik Yıllığı: 1939-1940*, Cilt 11, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Takvim-i Vekâyi (1913) nr. 1392, 6 Mart.

Takvimi Vekâyi (1916) nr. 2467-2473, 14-20 Mart.

Takvim-i Vekâyi (1917) nr. 2895, 26 Mayıs.

Devlet Salnameleri

(1905) *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*, 1323 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Altmış Birinci Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet.

(1918) *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye 1333-1334 Sene-i Maliye*, Altmış Sekizinci Sene, Hilâl Matbaası, Dersaadet.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

1329 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası (1330) Matbaa-i Arşok Garoyan, Dersaadet.

1330 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası (1331) Matbaa-i Arşok Garoyan, Dersaadet.

ASİL Eriş - ÖZÇELİKAY Gülbin (2000) Osmanlı İmparatorluğu'nda Eczacılık, *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Yay.Haz. Bilal AK-Adnan ATAÇ, T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 205-214.

BAYLAV Naşid (1968) *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul.

BAYTOP Turhan (1994) Eczacılık, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul, s. 386-388.

----- (2001) *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 3358, İstanbul.

BECKER Helmut (1983) *I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askeri Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre)*, İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi (Doktora Tezi), İstanbul.

COWEN David L.-HELFAND William H. (1990) *Pharmacy: An Illustrated History*, Harry N. Abrams, Inc., Newyork.

EIJK Philip J. Van (2023) Tedavi Bilimi, *Galenos Kitabı*, Çev. Nur NİRVEN, Ed. R.J. HANKINSON, Albaraka Yayınları, İstanbul, s. 347-370.

ERGÜN Mustafa (1996) *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri:1908-1914*, Ocak Yayınları, Ankara.

- HORVÁTH Béla (2010) *Anadolu 1913*, Çev. Tarık DEMİRKAN, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin (1999) *Suriye’de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAYAMAN Mehmet (2006) Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Diploma Kitabetine Ait Defter Hakkında Bir Değerlendirme, *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, (24-27 Mayıs 2006 Kayseri)*, Ed. Esin KÂHYA vd. Nobel Yayınları, Ankara, s. 193-203.
- KOCACIK Eyüp Talha (2021) İstanbul ve Anadolu Eczanelerinde Mesai Saatleri ve Nöbet Uygulamaları: Bir Tarihçe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 22, Sayı 1, s. 130-198.
- MASKAR Üveis (1957) *Türkiye’de Sivil Eczacı Mektebinin Açılışından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki İnkişafına Toplu Bir Bakış*, İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası Monografi Serisi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- MURPHEY Rhoads (1992) Ottoman Medicine and Transculturalizm From the Sixteenth Through the Eighteenth Century, *Bulletin of the History of Medicine*, Volume 66, No 3, p. 376-403.
- ÖZDEMİR Hikmet (2022) *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SARIÇAM İbrahim-ERŞAHİN Seyfettin (2019) *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞEK Muttalip (2021) Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 104, Güz 2021, s. 87-110.
- TAHSİN Rıza (1328) *Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Kader Matbaası, Dersaadet.
- (1991) *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, Cilt I-II, Yay. Aykut KAZANCIGİL, Özel Yayınlar, İstanbul.
- TEKİNER Halil (2015) One Hundred Years of the History of Pharmacy Studies in Turkey, *Pharmazie*, No 70, pp. 139-144.
- TOPRAK Zafer (2000) Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma Ya Da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İNALCIK - Şevket PAMUK, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- UNAT Ekrem Kadri (1998) Türk Veteriner Hekimliğinin Gelişmesinde Mustafa Zeki Paşa’nın Etkisi, *The New History of Medicine Studies*, Sayı 4, s. 55-58.

- - SAMASTI Mustafa (1990) *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1909*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ÜVEY Doğan (1995) *Dr. Feridun Frik ve Türk İlaç Sanayi*, (Dirim Ayrı Basım), Sunday Matbaası, İstanbul.
- VOGT Sabine (2023) İlaçlar ve Farmakoloji, *Galenos Kitabı*, Çev. Nur NİRVEN, Ed. R.J. HANKINSON, Albaraka Yayınları, İstanbul, s. 371-392.
- YALMAN Ahmet Emin (2019) *Birinci Dünya Savaşında Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- YAŞAYANLAR İsmail (2015) Osmanlı Bursa'sında Eczaneler, Eczacılar ve Ecza Tüccarları (1861-1919), *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 17, Sayı 28, s. 113-130.
- YILDIRIM Nuran (2000) Nizamnâme-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye, *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998, İstanbul)*, Ed. Emre DÖLEN, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 46-47.
- (2003) Osmanlı Devleti'nin Son Eczacılık Yönetmeliği: Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname-1922, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt IV, Sayı 2, 2003, ss. 83-108.
- (2005) II. Abdülhamid Döneminde Taşralılar, İstanbul'da Eczane Açamazdı, *Hastane*, Sayı 35, Yıl 7, Temmuz-Ağustos, s. 42-43.
- YILDIRIM Nuran-SERT Gürkan (2003) Osmanlı Devleti'nin Son Eczacılık Yönetmeliği: Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname-1922, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt IV, Sayı 2, s. 83-108.
- YİNANÇ Refet (1984) Kayseri ve Sivas Darüşşifalarının Vakıfları, *Belleten*, Cilt 48, Sayı 189-190, Ocak 1984, s. 299-308.
- ZEBROSKİ Bob (2016) *A Brief History of Pharmacy, Humanity's Search For Wellness*, (First Published), Routledge, Taylor and Francis Group, Newyork.

Süreli Yayınlar

Halka Doğru

Sıbhîye Mecmuası

Muharrerat-ı Umumiye-i Sıbhîye Mecmuası

Tanin

Tasviri Efkâr

Ekler

Birim	Görevi	Ünvan / İsim
Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi		
Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi	Üçüncü Müfettiş	Eczacı Mehmet Enver Bey
	Üçüncü Müfettiş	Eczacı Artivan Efendi
İspençiyar Şubesi	Müdür	Dr. Ahmet Tahir Paşa
	Müdür Muavini	Eczacı ve Kimyager Edhem Bey
Düstur'ul Adeviye Komisyonu	Eczacı	Eczacı Edhem Pertev Bey
	Eczacı	Nişan Bey
	Eczacı	Hüsnü Rauf Bey
	Eczacı	Niyazi Bey
	Eczacı	Evtun Efendi
	Eczacı	Necib Ekrem Bey
Kimyahâne İdaresi	Müdür Muavini	Eczacı Rauf Bey

Tablo 1 1917/1918 Dönemi Sıhhiye Müdüriyetinde Görevli Eczacı Listesi⁹⁶

⁹⁶ Tablo tanzim edilirken Sıhhiye Teşkilatına ait tüm alt birimlere yer verilmemiş olup, yalnızca eczacıların olduğu birimler gösterilmiştir. *Salmâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*, 1333-1334 Sene-i Maliye, Altmış Sekizinci Sene, Hilâl Matbaası, Dersaadet, 1334, s. 232-243.

Sıra No.	Memuriyet ve Unvanı	Yeri	Atama Yılı	İsimler
1	Cizre Eczacısı	Kazası	1913	Danyel Dimitri Efendi
2	Hüdavendigar Vilayeti Hastanesi Eczacısı	Gureba	1913	Cevdet Abdurrahim Efendi
3	Tarsus Belediye Eczacısı	Kazası	1913	Ahmet Talat Efendi
4	Bodrum Belediye Eczacısı	Kazası	1913	Mehmet İsmet Bey, Mustafa Efendi
5	İnebolu Hastanesi Eczacısı	Frengi	1913	Rupin Hazar Efendi
6	Sinop Frengi Eczacısı	Sancağı Hastanesi	1913	Rakım Bey, Said Efendi
7	Safranbolu Belediye Eczacısı	Kazası	1913	Rasim Bey, Nureddin Efendi
8	Tosya Belediye Eczacısı	Kazası	1913	Aşıl Ayayadis Efendi
9	Bayburt Belediye Eczacısı	Kazası	1913	Karnik Serkes Efendi
10	Kığı Belediye Eczacısı	Kazası	1913	Vasil Aysak Efendi
11	Van Belediye Tabibi	Vilayeti	1913	Ahmet Ali Efendi
12	Lâpseki Eczacısı	Belediye	1913	Hüseyin Hüsnü Efendi

13	İstanbul Vilayeti Hapishane Eczacısı	1914	İsmail hakkı Efendi
14	Bağdat Vilayeti Merkez Eczacısı	1914	Nesuri Efendi
15	Bağdat Vilayeti Merkez Gureba Hastanesi Eczacısı	1914	Hüseyin Mustafa Efendi
16	Kût'ül-Amâre Kazası Eczacısı	1914	Mustafa Safvet Efendi
17	Kerbela Sancağı Eczacısı	1914	Mehmet Zeki Efendi
18	Urfa Sancağı Gureba Hastanesi Eczacısı	1914	Evsib Artin Efendi
19	Kudüste Halilurrahman Kazası Eczacısı	1914	İbrahim Sami Efendi
20	Lâpseki Kazası Eczacısı (Kale-i Sultaniye Sancağı)	1914	Kâzım Efendi
21	Konan Kazası Eczacısı (Kale-i Sultaniye Sancağı)	1914	Yunus Zühtü Efendi

Tablo 2. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesinin 1913 ve 1914 Yıllarına Ait Eczacı Atamaları⁹⁷

⁹⁷ *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 2, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, s. 165; *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 2, Sayı 3, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1330, s. 218-219; *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 2, Sayı 4, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1330, s. 280-281.